

ALİ FUAT BILKAN • Kültürün İktidarı

ALİ FUAT BILKAN 1963 yılında Şanlıurfa'da doğdu. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü mezunu olup lisansüstü çalışmalarını klasik Türk edebiyatı alanında gerçekleştirmiştir. Sırasıyla ODTÜ, Gazi, Jawaharlal Nehru, Fatih, Wisconsin, TOBB ETÜ ve İpek Üniversiteleri'nde akademisyen ve idareci olarak görevler aldı. Hindistan'da Babür dönemi el yazmaları üzerine araştırmalar yaptı. Edebiyat metinlerine sosyo-kültürel yaklaşımlar içeren çok sayıda çalışması mevcuttur. Yayımlanmış bazı eserleri şunlardır: *Nabi Divânı*, *Hindistan'da Gelişen Türk Edebiyatı*, *Masal Estetiği*, *Osmanlı Şiirine Modern Yaklaşımlar*, *Bâbü'r'ün Risâle-i Vâlidîyyesi*, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Düşünce Hayatı*, *Sultan'ın Dini*, *XVII. Yüzyıl Türk Edebiyatı*. Yayınlarımızdan ise 2016'da *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 2018'de *Osmanlı Zihniyetinin Oluşumu*, 2019'da *Mevlid: Değerden Ritüele* ve 2021'de *Osmanlı İmparatorluk İdeolojisi* adlı eserleri yayımlanmıştır.

İletişim Yayınları 3367 • Tarih Dizisi 179

ISBN-13: 978-975-05-3588-8

© 2023 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2023, İstanbul

EDİTÖR Aybars Yanık

KAPAK Suat Aysu

KAPAKTAKI MINYATÜR "Nüşirevân", İlhanlılar Dönemi 1256-1353,

The Cleveland Museum of Art, 1959.330

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Yağmur Yıldırım

DİZİN Berkay Üzüm, Mehmet Atala

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadag, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ALİ FUAT BİLKAN

Kültürün İktidarı

Siyasal Teoloji
ve Kültürel Egemenlik

*Köy Enstitüsü'nün son neferlerinden
Başöğretmenim, babam Mustafa Bilkan'ın
aziz hatırasına...*

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	9
GİRİŞ	15
İslâm toplumunda siyasetin icadı	15
Kültürel sermaye	28
Kültürel zemin	38
BİRİNCİ BÖLÜM	
VEZİRLERİN DEVLETİ	53
Bermekîlerin ihtişamı	53
Nizâmülmülk'ün düzeni	62
Ekber Şah'ın danışmanları	78
İKİNCİ BÖLÜM	
AHLÂK, ŞERİAT VE HAKİKAT	93
İbn Miskeveyh ve Aristocu ahlâk	93
İbn Teymiye'nin şer'î siyaseti	104
İbn Haldun ve siyasî realizm	121
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
TASAVVUF VE İKTİDAR	135
Gazzâlî'nin erdemli siyaseti	135
İbnü'l-Arabî ve siyaset teolojisi	147
Ubeydullah Ahrâr'ın siyasî rolü	159

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜRÜN MEKÂNI	175
Melez kültür coğrafyası	175
Kültürlerarası etkileşim: İbnü'l-Mukaffa'nın tercümeleleri	187
Kültürel yeniden üretim: Firdevsi'nin <i>Şahnâme'si</i>	199
SONUÇ	209
KAYNAKÇA	215
DİZİN	225

ÖNSÖZ

Bu kitapta, İslâm coğrafyasında siyasal teoloji ve kültürel egemenlik konusunda öne çıkan görüş, olay ve olgularda, kültürel sermaye ve kültürel zeminin “zihniyeti belirleyici rolü” değerlendiriliyor.

Bilindiği üzere, Doğu coğrafyasında siyasal ve kültürel egemenlik, doğrudan doğruya *siyasî ilâhiyat* üzerine kurgulanmıştır. Hükümdarın ilâhî bir kaynaktan geldiği inancının Hint, Çin, Pers, Mısır, Türk ve Moğol geleneklerinde aynı nitelikte yer alması, söz konusu coğrafyalardaki siyasal ve kültürel zeminin şekillenmesini de doğrudan etkilemiştir. Özellikle farklı din ve inançlara ait temaların yeni yorum ve uyarlamalarla oluşturduğu siyasî kültür, “kutsal hükümdar” ve “kutsal devlet” anlayışı etrafında gelişen siyaset teorilerinin de kaynağını oluşturmuştur. Ancak hükümdara sağlanan bu meşruiyet imkânına rağmen, gerçekte “devlet aklı”nı oluşturan gücün farklı alanlarda ortaya çıktığı da bir gerçektir. Bu anlamda, çalışmamızın eksenini oluşturan Doğu-İslâm coğrafyasında, devletlerin asıl olarak vezir, din adamı ve danışman gibi kültürel donanıma sahip çevrelerin ürettiği siyasetle yönetildiği gerçeği, siyasî egemenliğin kültürel sermayeye dayalı tanımlayıcı özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Esasen bu durum Batı dünyasının

da da farklı değildir. Tanrı'nın yeryüzündeki krallığını temsil eden ve “yaşayan yasa” (*nomos empsychos*)¹ kabul edilen kral, gücünü kutsal bir kaynaktan almakla birlikte, danışmanlarının ürettiği bilgiyle sınırlı bir egemenlik gücüne sahiptir. Aristo'nun “mutlak güç ne kadar az alanda uygulanırsa rejimin devamlılığı da o kadar fazla olacaktır”² ifadesi, bu anlamda krallık gücünün sınırlandırılmasının da ilk kaynağını işaret eder.

İslâm coğrafyasında siyasî otoritenin dinî esaslarla sağlanmasına dair örnekler, özellikle kadim kültürlerle ait normların zamanla yeniden yorumlanıp birer meşruiyet aracı olarak kabul edildiğini gösterir. Çalışmamda, bu tür *tarihsel kurguların dinî değerlere dönüşümünü, ideoloji üretme sürecinin fâilleri üzerinden* değerlendirmeye çalıştım. Böylece, hükümdarın etrafındaki vezir, danışman, düşünür ve din adamı gibi aktörlerin tarihteki rolleri ve hâdiselerin seyrini değiştirme kabiliyetleri üzerinde durarak egemen siyasî iktidarı meşrulaştırmaya uygun düşünceler üreten “özne”ye dikkat çektim.

Kitabın başlığında, 18. yüzyıldan sonra yaygınlaşan “kültür” ifadesini kullanmamın asıl sebebi, modern zamanlarda sık sık dile getirilen “kültürel iktidar oluşturma” anlayışının aksine bilgi, birikim ve tecrübenin binlerce yılda oluşturduğu “kültürün iktidarı”nın daha kalıcı ve gerçekçi olduğunu vurgulamaktır. Nitekim coğrafyadaki hâkim kültürün, yeni kurulan devletlerin düşünce ve inanç yapılarının şablonlarını oluşturabilme kudreti, gerçek iktidarın “kültürün iktidarı” olduğunu gösteriyor.

Batı'da “Şark despotizmi” veya “Sultanizm” kavramlarıyla patrimonyal bir devlet modeli olarak birçok çalışmaya konu olan Doğu'daki devlet anlayışı, sanıldığından çok daha karmaşık güç, odak ve otorite çeşitliliğine sahiptir. Esasen, Doğu'da yönetim tarihinin, bir bakıma görünen iktidarlar ile görünmeyen muktedirler arasındaki mücadelelerden oluştuğu da söylenebilir.

1 Patricia Crone, *Medieval Islamic Political Thought*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2005, s. 40.

2 Aristoteles, *Politika*, Say Yayınları, İstanbul, 2017, s. 189-190.

Bu anlamda, İslâm siyaset teorisinin gelişiminde Yunanî düşüncüyle, Hint ve Sâsânî yönetim geleneklerinin *vezirler, ule-mâ ve saray danışmanları aracılığıyla* “bilgi kaynaklı bir kudrete dönüştürülmesi”, iktidar ile muktedirin hâkimiyet alanlarını da belirlemiştir. Bu kudret, mutlakiyet gibi görünen krallık, hükümdarlık ve sultanlıkların bir kısmında, esasen *meşrutî monarşinin ilk modeli* olarak ortaya çıkan vezirin güçlü konumunu işaret ettiği gibi, *muktedirin kimliği* konusunu da açığa çıkarır. Hükümdarın ancak “akıl ve ferasete dayanan” kültürel sermayeyle ve devletlerin de binlerce yıllık tecrübelerden oluşan geleneksel siyaset kültürünün normlarıyla ayakta durabileceği esası, tarihte birçok örnekle karşımıza çıkar.

Burada, modern iktidarların topluma dayattığı *aidiyet kültürünün* egemen sınıfın dar, sınırlı ve tek taraflı kabuller manzumesi olduğunu belirtmek gerekir. Oysa güçlü devletlerin kurulduğu coğrafyalarda, farklılıklardan oluşan ve yüzyıllar boyunca içiçe geçerek bütünleşmiş *melez kültürler* hâkim olmuştur. Esasen, bir arada yaşama ve birbirini kabullenme, ancak bu kültürel çeşitliliğin gücünden yararlanmakla mümkündür. Klasik dönemlerde kurulan imparatorluklar, bu çeşitliliğin oluşturduğu düşünce zenginliğiyle iç çatışmaları önleyebilmiş ve farklı kültürlerden beslenerek hâkim oldukları coğrafyanın varlık ve kabullerini kapsayan *melez kültür* anlayışını benimsemişlerdir. Nitekim Roma, Sâsânî ve Osmanlı kültürleri, hâkimiyet alanı içerisindeki farklı inanç, değer ve kabullerden oluşan çoklu bir yapı özelliğini yansıtır. Bilhassa kurumlar, törenler, devlet gelenekleri ve iktidar sembollerinin daha önce oluşan hâkim kültürün belirlediği formatlarda gerçekleşmesi, yerleşik kültürün iktidar üzerindeki gücünü de ortaya koyar. Büyük İskender ve ardıllarının Pers kültürüne hayranlığı veya Hellençe'nin Roma döneminde de kültürel varlığını sürdürmesi gibi olgular, siyasî iktidarın hâkim kültürel güçle uyumu açısından önemli örneklerdir.

Devlet yönetimiyle ilgili teoriler, yöneticilerin vasıfları, bürokrasi adap ve erkânı ile hiyerarşik düzen gibi konularda mevcut bilgi birikiminin, çoğu göçebe ve düzenli bir eğitim alma-

miş olan hükümdar ailesini, kültürel sermayenin temsilcileri olan vezir, danışman ve kâtipler sınıfı aracılığıyla söz konusu kültürel havzanın değerlerine mahkûm etmesi, kaçınılmaz bir durumdur. Bu kitapta bu gerçekliğin iki önemli yönü üzerinde durdum: *Kültürel sermaye ve kültürel zemin*.

İslâm siyaset düşüncesinden kesitler taşıyan eserin ilk bölümünde, vezir ve danışmanların oluşturduğu “gölge hükümdarlık” kurumunu değerlendirmeye çalıştım. İkinci bölümde, idare sanatıyla ilgili olarak siyaset-ahlâk, siyaset-din ve siyaset-reality ilişkilerini ele aldım. Üçüncü bölümde, yönetim üzerinde etkili olan *tasavvuf çevrelerinde* üretilen teorileri inceleyerek tarihin belirli dönemlerinde mutasavvıfların siyasetle ilgilerini ve hükümdarları yönlendirme teşebbüslerini örneklemeye çalıştım. Dördüncü ve son bölümde, kültürel sermayenin de mayasını oluşturan “kültür ortamı”nın belirleyici ve dönüştürücü gücüne dikkat çekerek Hint ve Pers imparatorluklarının kültür coğrafyasında kurulan yabancı devletlerin –mevcut birikim ve tecrübenin eseri olan– kültürel ortama uyum sağlamaları ve değişimleri üzerinde durdum. *Melez kültür* kavramıyla ilgili örneklerin yer aldığı bu bölümde, kültürel etkileşimde tercümenin rolünü ve kültürel yeniden üretim olgusunu inceledim.

Kitapta sık sık zikrettiğim *İran-zemin* kavramının, İran toprağı, mülkü veya coğrafyasından daha geniş anlamda Hint, Çin, Yunan, Türk, Moğol geleneklerini de içeren “kültürel zemin” karşılığı olarak kullanıldığını belirtmem gerekiyor. Bu bakımdan, Mezopotamya’nın tarih öncesinden Sümer, Akkad, Asur ve Babil dönemlerine kadar uzanan kadim bilgi birikiminin eseri olan “melez kültür zemini”, tarihsel coğrafyanın yerleşik normlarını işaret eden bir mahiyet taşır.

Araştırmamda Pierre Bourdieu’nün “kültürel sermaye”, “alan”, “habitus” ve “kültürel yeniden üretim” gibi kavramlarını, Doğu-İslâm coğrafyasına münhasır örnekler üzerinden değerlendirmeye gayret ettim.

Bu çalışma, uzun zamana yayılan okumaların ve mukayeseli değerlendirmelerin sonunda oluşan bazı denemelerden oluşup zorunlu bir inzivanın sağladığı fırsatla vücut buldu. Kitabın

kaynaklarına ulaşma konusunda, bir süre Wisconsin Üniversitesi'nde birlikte çalışma bahtiyarlığına eriştiğim hocam Prof. Dr. Kemal Karpat'ın katkılarını unutamam. Kendisine Allah'tan rahmet diliyorum.

Kitabın hazırlanması ve yayımlanması aşamalarındaki desteklerinden dolayı değerli dostlar Tanıl Bora ve Aybars Yanık ile İletişim Yayınları çalışanlarına teşekkür ederim.

Kitabın tamamlanması sırasında yitirdiğimiz öğretmenim, babam Mustafa Bilkan'ın, henüz okumayı bilmediğim yaşlarda, başöğretmenlik mesaisinden dönünce bana *Kelile ve Dimne*'yi okumasıyla başlayan merak, nihayet ete kemiğe büründü. Ona daima minnettar kalacağım.

Eserin verimli tartışmalara vesile olması dileğiyle.

Ankara, 2023